

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ В ХАРКІВСЬКОМУ ГАРНІЗОНІ (березень – квітень 1917 р.)

У статті розглядаються питання створення та діяльності українських військових організацій в харківському гарнізоні весною 1917 року.

Ключові слова: солдати, офіцери, українці, полк, гарнізон, Харків.

Лютнева революція в Росії дала поштовх масовому розвитку українського національно-визвольного руху. Активними учасниками революційних перетворень виступали українці-військовики російської армії. Український військовий рух зародився, пройшов етап організаційного оформлення і становлення в тилкових гарнізонах. За короткий час він охопив фронтові, діючі частини російської армії, ставши важливою складовою обстоювання національних домагань українства в 1917 році.

Харківський гарнізон був одним із найбільших за своєю чисельністю тилкових військових підрозділів на території України. Події в українському військовому середовищі Харкова розвивалися наповесні 1917 року в руслі загальноукраїнських процесів і засвідчували про потенціал та перспективи українського військового руху.

Питання зародження та розвитку українського руху в харківському гарнізоні в історіографії практично не розглядалося. У роботах радянських істориків¹ – це виключалося априорі. Поза увагою воно залишилося і в зарубіжних дослідженнях². У сучасній вітчизняній історичній науці проблема піднімається епізодично, в ключі розгляду інших питань і не відзначається залученням відповідного масиву джерел, а, отже, й здійсненням поглибленого аналізу³.

Між тим, вивчення теми дозволяє акцентувати увагу на поширенні українського військового руху, його організаційному становленні, військово-політичній наповненості та спрямованості. Саме цим проблемам, які не знайшли достатнього відображення в історіографії, і присвячена стаття.

Напередодні Лютневої революції харківський гарнізон входив у склад Московського військового округу і нараховував понад 40 тисяч чоловік особового складу⁴. У Харкові дислокувалися 22 військові частини, зокрема, 228-й, 232-й, 1-й запасні полки, саперні батальйони 1-го саперного та 15-го інженерного полків, перший мотопонтонний і другий телеграфний запасні батальйони, частини 3-ї запасної кавалерійської бригади, 29-е автоброневідділення, 2-й і 4-й запасні артилерійські дивізіони, 754-а і 755-а піші дружини, інші дрібніші підрозділи⁵.

Зародження українського руху серед військовослужбовців харківського гарнізону відбувалося у тісному зв'язку з розвитком українського громадсько-політичного життя міста і було його суттєвою, невід'ємною складовою.

З березня українці під своїми національними прапорами мітингували на Соборній площі Харкова. Ввечері зібрання 150 – 200 чоловік заявило про намір створити у місті українську організацію. Для підготовки і скликання організаційних зборів українців був обраний тимчасовий комітет, який склали представники від різних груп громадян Харкова. Учасники зборів, сповіщаючи про свої наміри стати на шлях національного державотворення, направили телеграми в Київ, Полтаву, Катеринослав, Одесу, до українців Катеринодару, Москви, Петрограду⁶.

У місті розгорнули діяльність організації: Товариства українських поступовців, української радикальної партії, партій українських есерів та українських соціал-демократів. Працювали культурно-економічні об'єднання – "Товариство Квітки-Основ'яненко", "Просвіта", „Українська хата", „Рідна школа", службовців управління південної залізниці, студентський центральний комітет⁷.

8 березня в Громадській бібліотеці Харкова відбулися велелюдні збори (біля 1500 учасників) українців. Головував на зборах Г.Хоткевич. Українські сходи вітали представники міської ради робітничих депутатів, а посланці грузинського студентства заявили про підтримку "вільнолюбивої України від такої ж Грузії"⁸.

Учасники зібрання підкреслювали, що відродження українського народу не можливе допоки українці не зорганізуються і ухвалили проводити роботу по їх об'єднанню в союзи політичного, економічного, соціального характеру. Для об'єднаної діяльності був створений тимчасовий Харківський Український організаційний комітет із 7 чоловік (Хоткевич, Тимошенко, Синявський, Кулінич, від солдатів Пурас, від студентів Олесіюк, від галичан Кузик). Для координації роботи з органами міської влади в харківський комітет громадських організацій було делеговано українських представників (солдат Христинич та службовець Кулінич)⁹.

Із ініціативи офіцерів-українців харківського гарнізону Організаційний комітет приступив до вивчення та вирішення питань, пов'язаних з націоналізацією армії. Зазначимо, що в цей час у Києві достатньо широкого розмаху набув рух по формуванню українських легіонів. У місті було створено Організаційний український військовий комітет, розпочався запис в український охочекомонний полк імені Богдана Хмельницького. Зачинателями створення українських частин виступали самостійники на чолі з М.Міхновським¹⁰. Аналогічного характеру розвиток подій почав набирати і на Слобожанщині.

13 березня у Харкові відбулися перші збори офіцерів і солдатів українців, на яких передбачалося обговорити питання формування у складі російської армії українських легіонів. Перебіг дискусії між учасниками зібрання показав, що "справа з українським легіоном стоїть так: про добровільний запис у легіон не може бути і розмови, може бути тільки українізація полків"¹¹. Делегати від українців-воjakів харківського гарнізону підкреслювали: "відриваючи людину від землі і засилаючи українця в Ташкент, татарина в Харків, старий режим гадав, що ці люди не зв'язані нічим з тим народом і краєм, де вони стоять полком... Тепер старий лад упав... і надобности в таким розбиванню полків нема"¹².

Учасники зборів вважали, що багатонаціональні за своїм складом полки є аморфною масою, сумішшю національностей, інтереси яких дуже часто не співпадають. "Якщо цей порядок поповнення запасних полків, а відповідно і діючих не буде змінений, – підкреслювали українці-військові Харкова, – армія фактично буде вилучена із числа тих, хто хотів би подати свій голос за той чи інший устрій Росії".

Вихід із ситуації українці вбачали у проведенні націоналізації армії, "націоналізації полків". Впевненості українцям у правоті міркувань додавали й аргументи бойових офіцерів, які зазначали, що "така збита національна група буде представляти собою бойову одиницю вищої марки, ніж штучно з'єднаний в одну масу полк"¹³.

Харківські українці-військовики вирішили звернутися до Тимчасового уряду з проханням дозволити "націоналізацію" полків. Харків'яни планували знайти людину з вищого командного складу, яка могла б взятися за організацію української військової роботи, скоординувати свою діяльність із київськими організаціями та видрукувати оголошення про спеціальне зібрання з приводу формування українських легіонів¹⁴.

Для проведення в життя наміченого плану 15 березня 1917 року на засіданні Харківського Українського організаційного комітету, за пропозицією Г.Хоткевича, була вибрана військова організаційна комісія у складі: штабс-капітана Валяшка, підпоручика Ковалевського, прапорщика Гаєвського, солдата Суботського, єфрейтора Косика і старшого феєрверкера Тимощука. Від Харківського Українського організаційного комітету в комісію обрали Г.Хоткевича, який зголосився, як людина цивільна, брати участь у її роботі тільки з правом дорадчого голосу¹⁵.

Харківський Український організаційний комітет скликав з ініціативи харківських офіцерів-українців у середу 15 березня в приміщенні 3-го товариства взаємного кредиту (Соборний провулок) нараду офіцерів і солдатів для обговорення питання створення українських легіонів¹⁶.

Головував на зборах штабс-капітан Валяшко. Обмін думками був тривалим і гарячим. Промовці стояли на різних ідейно-політичних позиціях, мали своє бачення щодо майбутнього України і українського військового руху.

Голова Харківського Українського організаційного комітету Г.Хоткевич наголошував, що

засновувати українські легіони із добровольців немає сенсу – "адже війна немає ідейної основи і це буде шлях до добровільного братовбивства". На його думку, потрібно було б, говорячи про реорганізацію армії з урахуванням інтересів українців, поставити перед Тимчасовим урядом питання про націоналізацію полків. Він підкреслив, що вирішення питання важливе як для майбутнього Російської держави, так і України.

Міркування присутніх у цілому вимальовували картину ставлення українців до можливого проведення націоналізації військових частин. Прапорщик Вохняк пропонував звернутися до уряду з вимогами: проведення навчання призваних військових тільки там, де вони закликалися до війська; не розсилати призовників з України в неукраїнські міста; дозволити офіцерам вступати в українські частини. Прапорщик Подоляк стояв за те, щоб розпочати негайне формування українських легіонів (на зразок польських¹⁷) з солдатів запасних частин. Штабс-капітан Валяшко обстоював думку, що в старих полках відсутнє українське ядро і це ускладнить процес їх націоналізації. Звучали голоси: із закликами довести війну до переможного кінця; про не своєчасність реорганізації полків за національним принципом; про формування легіонів із українців, непридатних до служби на фронті. Отже, розмаїття думок показувало, що виробити єдину лінію в розгортанні українського руху в харківському гарнізоні було складно.

Г.Хоткевич, підсумовуючи перебіг дискусії, звернув увагу на військово-політичну далекосяжність міркувань учасників зборів щодо націоналізації полків. Він наголосив, що основний тягар роботи по єднанню вояків-українців у харківському гарнізоні лягає на українську військову організаційну комісію¹⁸.

Перше засідання комісії відбулося 17 березня. Головою був обраний штабс-капітан Валяшко, а секретарем підпоручик Ковалевський. Комісія прийшла до висновку: "поширити й поглибити питання, кинувши клич націоналізації армії не тільки серед українців, а і взагалі, бо це ж обходить не тільки українців, а й другі нації". Націоналізація армії, на думку українців, призвела б до покращення боєздатності армії – "бо тіло з однородних частей буде сильніше". На зборах "ясно й категорично" було ухвалено "робити націоналізацію тільки в тилу" і не розповсюджувати її на фронтів частини ("діюча армія не може втягуватися в цю роботу і не слід її зачіпати, перемішувати"). Були визначені й першочергові заходи щодо проведення націоналізації: призовники на військову службу з України повинні відправлятися тільки в запасні полки, які стоять в Україні; у запасні частини, дислоковані в Україні, відправляються також і військовослужбовці із команд одужуючих; по закінченню військових училищ і шкіл прапорщиків офіцерам-українцям надається право (привілей) записуватися в українські полки.

Комісія вирішила дати поштовх широкому обговоренню питань не тільки українзації військових частин харківського гарнізону, а й взагалі націоналізації армії – "бо армія в такому виді як єсть – конгломерат різних народностей і через те не може з'єднувати всіх національних сил". З цією метою було ухвалено видати і розповсюдити в частинах харківського гарнізону підготовлену Г.Хоткевичем двомовну відозву (10-ть примірників на роту, 200-ті на полк), а також надіслати її в частини російської армії поза межами Харкова. Після 20 березня для обговорення злободенних завдань і перспектив українського руху мали відбутися повноважні збори за представництва 2-х солдатів і 1-го офіцера від усіх 22 військових частин харківського гарнізону.

На засіданні обговорювалися також питання організації та роботи в частинах українських гуртків, використання національної символіки у війську, звернення ("щоб зберегти повну національну єдність") до козаків-кубанців¹⁹.

Таким чином, українці харківського гарнізону провели значну організаційно-підготовчу роботу по консолідації національних сил, визначили найвагоміші, на їх погляд, пріоритети розвитку українського військового руху.

Першою пробою сил українців Харкова, у тому числі й військових, стала участь у загальноміській маніфестації ("Свято свободи"), яка відбулася 19 березня 1917 року. У ній, зокрема, були задіяні 2 запасні саперні батальйони, частини запасної артилерійської бригади, 5 команд видужуючих, солдати 8-ми зведених евакогоспіталів, дві команди розподільчих пунктів, дві піші дружини, конвойна команда та команда військового начальника, управління місцевої запасної бригади. Учасниками дійства були також губерньський військовий комісар Піддубний зі своїм штабом, начальник харківського гарнізону полковник Глазіус, начальник

місцевої запасної бригади полковник Коваленко, штаб-офіцер місцевої бригади капітан Сорokin. Таким чином, представництво військових було досить поважним.

Через Миколаївську площу Харкова пройшло біля 100 тисяч людей, а всього у заходах взяли участь майже 300 тисяч харків'ян і прибулих у місто. Українці, які рухалися в колоні, зупинилися перед входом у думу з вимогою, щоб на будинку міської влади був піднятий український прапор, оскільки "свято проходить на землі України". Вимога українців була негайно виконана²⁰.

Не виключено, що громадсько-політична активність, зокрема й українців, спонукала начальника харківського гарнізону полковника Глазіуса видати наказ по гарнізону, в якому пропонувалося в кожній військовій частині, дислокованій у Харкові, створити комісії з офіцерів і солдатів з метою вирішення питань поточного життя підрозділів і найближчих завдань, які стоять перед армією²¹.

Не залишалися осторонь військових проблем й українські організації Харкова. 22 березня на загальних зборах українців-студентів Харкова обговорювалися питання майбутнього устрою Росії, як федеративної, демократичної республіки. Студентство схилилося до думки, що питання оборони держави і окремих земель від ворожих нападів мають бути в компетенції центральних державних установ. В ухвалі зібрання, яка за своєю суттю співпадала з вимогами українських соціал-демократів та есерів, декларувалася мета заміни постійного війська народною міліцією²².

Українці, які були причетні до військових справ, продовжували роботу, спрямовану нагуртування українців у харківському гарнізоні. 24 березня інформація про діяльність військової комісії була заслухана на засіданні Харківського Українського організаційного комітету. Обговорювалося питання про видання двох відозв (наклад – 10 тисяч примірників кожна), які стосувалися формування українських легіонів та націоналізації армії²³.

Активність військовиків-українців зустрічала протидію зі сторони інших військових організацій, які діяли в Харкові. Інколи вони носили завуальований характер. Так, рада офіцерських депутатів харківського гарнізону 26 березня ухвалила резолюцію, в якій підкреслювалося, що всі питання життя армії відносяться виключно до відання Тимчасового уряду і об'єднаного представництва офіцерів і солдатів. Офіцери висловилися також за прийняття заходів, які будуть сприяти об'єднанню на "началах гражданственности" усіх чинів армії.²⁴

Свідченням тому, що український рух у харківському гарнізоні набув достатньо широкого розмаху і вийшов за рамки міста, було засідання гуртка українців юнкерів і офіцерів Віленського військового училища в Полтаві (27 березня 1917 р.). Віленці, намагаючись зав'язати зносини з авторитетними організаціями, які відали справами українців-військових, направили своїх представників у Київ і Харків²⁵.

Пошук форм організаційного об'єднання українців харківського гарнізону продовжувався. Після декількох нарад ініціативна група, створена солдатами і офіцерами українцями, визнала, що "єдино можливою формоюгуртування українських елементів у Харківському гарнізоні є "Український Військовий Клуб". Ідея потребувала громадського схвалення.

8 квітня в одній із аудиторій університету було скликано українське віче. Спочатку учасники обмірковували загальноукраїнські справи. Промовці зійшлися на розумінні українського руху "як дужого руху молоді української демократії". Наприкінці дебатів були винесені та одноголосно підтримані резолюція політичного змісту "про конечну потребу стремитися до встановлення федеративної республіки в Росії та автономії України з забезпеченням прав національних меншостей на її території" та рішення про "організацію військових частей з виключно українським елементом".

Збори ухвалили заснувати Харківський військовий клуб як філію Київського Військового Клубу імені Гетьмана Павла Полуботка. Для вироблення статуту клубу була обрана "тимчасова військова комісія, яка мала проводити й агітаційно-просвітницьку працю серед українців-солдатів харківського гарнізону".

Комісія влаштувала для солдатів кілька лекцій на українські теми. Одна з них, на тему "Україна в минулому і тепер" (чого українці домагаються?), була прочитана членом комісії Й.Гермайзе. Лектор "дав короткий побіжний огляд історії українського народу, спиняючись на

найбільш яскравих моментах, доводячи безперервність культурної національної традиції. Значна частина лекції була присвячена українським домаганням тепер". Про атмосферу, яка панувала на лекції, повідомляла харківська газета "Рідне слово": "Слухали лекцію понад 600 чоловік, і треба було бачити з яким захопленням, з якою сконцентрованою, пильною увагою прислухалися вони до слів лектора. Наочно спостерігали, що національне пробудження народу нашого стало непереможним фактом дійсності, що стихійно постав в наші тривожні криваві дні загальної перебудови. І се захоплення сірої маси вилилося в величний спів "Заповіту", що був проспіваний зразу ж після недовгих розмов по лекції." На приблизну ж таку тему лекція була прочитана членом комісії по створенню військового клубу Павлюком у військовому госпіталі²⁶.

16 квітня у Харкові відбувся губернський український з'їзд. У його роботі активну участь брали військові. Патріотичні виступи українців-військовиків задавали робочий тон усьому делегатському загалу. Штабс-капітан Валяшко, який вітав "перший вільний український з'їзд Слобожанщини" від харківського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка підкреслив, що "організоване українське військо, коли буде потрібно, силою оружною підпиратиме законні домагання українського народу". Представник військового українського клубу Чугуївської воєнної школи юнкер Кияниця²⁷ наголосив: "Українці військові виповняють до кінця свій обов'язок, щоб добитись для українського народу політичної та національної, а також і соціальної волі". Солдат Талавірка закликав учасників з'їзду: "Ви тут будуйте вільну Україну, а я піду на фронт захищати її".

Гучні оплески викликала промова представника солдатів-українців харківського гарнізону Й.Гермайзе, який зазначив: "В нашій історії з "журбою радість обнялась". При Хмельницькому в сльозах, в крові, святкувала Україна своє визволення з польського ярма, – при сотні раз більших потоках крові, яка ллється на фронті святкує тепер Україна визволення своє з неволі Московських царів. І нам Українцям-воюкам, яким судилося бути там, де панує смерть, яким немає змоги тепер прийняти участі в творчій роботі, хочеться сказати вам, які зійшлися для будовання нового життя, "будуйте – збудуйте". Поручик Кох, який прибув з фронту, закликав з'їзд до єдності та творчої роботи і підкреслив: "Треба щоби наше військо знало, що будучина України забезпечена".

Делегати з'їзду виступили проти включення Харківщини і деяких повітів Курщини до Московського військового округу оскільки це, на їх думку, не було викликано військово-стратегічними потребами. В ухвалі зазначалося, що "з'їзд вважає необхідним довести це до відома Центральної Ради у Києві і прохає вжити заходів, аби Слобожанщина лишилася прилучена до Української військової округи як це було раніш".

Завершився з'їзд виборами Харківської губернської української ради. Вибори, на нашу думку, дають підстави для міркувань щодо ставлення на цей момент до українського військового руху в Харкові. Представництво військових у губернській раді окремо не фігурувало. Проте, по 5 представників делегувало селянство, робітництво, учительство, студентство, а по 3 – партії (українська соціал-демократична, українські есери, соціалісти-федералісти, радикально-демократична, автономістів-федералістів). Заява члена Української народної партії Макаренка про входження його в склад ради була відхилена за формальними ознаками²⁸. Напрошується припущення, що пов'язано це було прихильністю харківських військових до Київського військового клубу імені гетьмана Полуботка, в якому керували самостійники на чолі з М.Міхновським.

25 квітня тимчасова військова комісія скликала друге віче, на якому мали оголосити про початок діяльності харківської філії Київського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка та затвердити її статут. Зібрання відбулося у великій залі Народного дому, яка вміщувала понад 2000 людей. Приміщення було переповнене. Багатолюдність мітингу, як повідомляла місцева українська преса, засвідчувала "поступування національної свідомості серед солдат за якихось два тижні", яка "пробуджувалася не тільки, як наслідок агітаційної діяльності свідомих уже елементів, вона вибухала стихійно і свідкам приходилося тільки радісно дивуватись, коли несподівано засновувався український гурток в якійсь частині військовій, або в якійсь роті чи батареї солдати вимагали жовто блакитного стяга"²⁹.

Промовців на зборах вистачало. Представник харківської губернської української Ради

звернувся до солдатів-українців, "щоб ті силою організованості, якщо настане потреба, то й зброєю піддержали національно-будівничу працю зорганізованого українського громадянства". Член тимчасової військової комісії у своєму виступі спинився на стихійному пробудженні народу – "з нами тоді тільки і рахуватися почали, як побачили се пробудження нашого народу, а разом з ним і велику силу". Схвалення зібрання викликала промова прапорщика Коваленка, який закликав негайно домагатися створення українських полків.

Збори ухвалили статут, який був зачитаний по пунктах. Відбувся запис у члени клубу. Ввійти в його склад і зробити внески зголосилися кілька сот військовиків-українців. Вони обрали раду Клубу, в яку ввійшли: від офіцерів – штабс-капітан Валяшко (голова), підпоручик Ковалевський, підпоручик Івах, прапорщик Гармаш; від військових лікарів та урядовців – Стороженко, Аксюк, Павлюк; від солдатів – Мандзюк, Ткаченко, Бодровий, Пурас, Година, Михайль, Сулиза та інші.

Харківський військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка взяв курс на негайне формування українських запасних полків, підкресливши, що цю роботу неодмінно проводити в Києві та інших містах³⁰.

Таким чином, зародження українського руху в харківському гарнізоні відбувалося після перемоги Лютневої революції у Росії в складних умовах демократичних перетворень, коли визначалися і викристалізовувалися орієнтири національного суспільно-політичного поступу. Український військовий рух поширювався під впливом прихильників М.Міхновського, які об'єдналися в Києві у військовому клубі імені гетьмана Павла Полуботка, сповідували ідею неможливості української державної перспективи без створення власного національного війська. Розвиток подій у Харкові напровесні 1917 року підтверджує, що український рух у війську набував організаційних форм і охоплював значні прошарки офіцерів і солдатів українців.

¹ Перемога Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Україні. – Т.1. – К., 1967; Андреев А.М. Солдатские массы гарнизона русской армии в Октябрьской революции. – М., 1975; Кузьмина Т.Ф. Революционное движение солдатских масс Центра России накануне Октября. По материалам Московского военного округа. – М., 1978.

² Френкин М. Армия и революция. – Мюнхен, 1978; его же. Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии. Подготовка и проведение Октябрьского мятежа 1917 – 1918 гг. – Иерусалим, 1982; Подпратов Н.В. Национальные меньшинства в русской армии в XVIII – начале XX века. – СПб., 2004.

³ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958; Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918. Утворення та боротьба за державність. – Львів, 1997; Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999; Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917 – 1918 рр. – К., 2002.

⁴ Перемога Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Україні. – Т.1. – С. 87.

⁵ Харківський обласний державний архів. – Ф. 10. – оп.1. – Спр. 835. – Арк. 3, 4; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 1409. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 17.

⁶ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 109, 110.

⁷ Южный край. – 1917. – 15 марта.

⁸ Рідне слово. – 1917. – 1 квітня; Южный край. – 1917. – 12 марта.

⁹ Южный край. – 1917. – 15 марта. На перших порах мова про участь у роботі Комітету військових не велася. Увага зосереджувалася на політичних партіях, робітниках, студентстві. Це підтверджують протоколи перших засідань Комітету. – ЦДАВО. – Ф. 1409. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 24, 25.

¹⁰ Див. детальніше: Савченко Г. Формування Українського охочекомонного полку імені Богдана Хмельницького у 1917 році: ідеї та їх реалізація // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. – Вип. 28. – Київ-Хмельницький-Кам'янець-Подільський, 2004.

¹¹ ЦДАВО. – Ф. 1409. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 35. Наявність архівних документів і матеріалів дозволяє більш точно реконструювати хронологію і сутність подій. У газетних публікаціях, які виходили значно

пізніше описуваних подій, спостерігається певне узагальнення процесу зародження українського руху в харківському гарнізоні.

¹² Рідне слово. – 1917. – 8 квітня.

¹³ Южный край. – 1917. – 24 марта; Рідне слово. – 1917. – 8 квітня.

¹⁴ ЦДАВО. – Ф. 1409. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 35. Оголошення про зібрання з приводу формування українських легіонів було опубліковане 15 березня в газеті "Южный край".

¹⁵ ЦДАВО. – Ф. 1409. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 39, 39 зв.; Рідне слово. – 1917. – 8 квітня.

¹⁶ Южный край. – 1917. – 15 марта.

¹⁷ Див. детальніше: Савченко Г. Польські військові формування як чинник розгортання українського руху в російській армії // Етнічна історія народів Європи. Зб. наук. праць. – Вип. 8. – К., 2001

¹⁸ ЦДАВО. – Ф. 1409. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1, 2.

¹⁹ Рідне слово. – 1917. – 8 квітня; Южный край. – 1917. – 24 марта; ЦДАВО. – Ф. 1409. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 16 зв., 17, 17 зв.

²⁰ Южный край. – 1917. – 18 марта. Газета класифікувала цю подію як інцидент.

²¹ Там само. – 1917. – 21 марта.

²² Рідне слово. – Ч. 2. – 1917. – 8 квітня.

²³ Г.Хоткевич повідомив, що українські відозви до війська знаходяться в друці, а їх виготовлення коштує 144 карбованці за 10 тисяч примірників. – ЦДАВО. – Ф. 1409. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 41.

²⁴ Южный край. – 1917. – 29 марта.

²⁵ Український національно-визвольний рух. – С. 80.

²⁶ Рідне слово. – 1917. – 29 квітня.

²⁷ На український з'їзд у Харків були делеговані члени військового клубу імені Полуботка Чугуївської військової школи Редька, Радченко і Кияниця. – ЦДАВО. – Ф. 1409. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 27.

²⁸ Український національно-визвольний рух. – С. 206 – 214.

²⁹ Рідне слово. – 1917. – 29 квітня.

³⁰ Там само.

В статье рассматриваются вопросы создания и деятельности украинских военных организаций в харьковском гарнизоне весной 1917 года.

Ключевые слова: солдаты, офицеры, украинцы, полк, гарнизон, Харьков.

Article deals with the questions of creation and activities of Ukrainian military organizations in Kharkiv garrison in spring 1917.

Key words: soldiers, officers, Ukrainians, regiment, garrison, Kharkiv.